

MUHAMMED BEG (EMÂNÎ)'İN ŞİİLİK İNANCINA AİT MANZUMELERİ

Fatih ERBAY*

Özet

Çağatay Türkçesi, gelişim sahası olarak büyük bir coğrafyayı kapsamaktadır. Aslında bu gelişim sahasının dışında düşünülebilen Azerbaycan ve Anadolu'da da birçok şairin Çağatay Türkçesiyle eserler kaleme aldıkları bilinmektedir. 16. yüzyılda Bayburt'ta doğan ve buradan Safevî bölgesine göçüp edebî eserler veren Muhammed Beg'i (Emânî) de bu çerçevede değerlendirmekte yarar vardır. Çalışmamızda öncelikle, Emanî mahlasıyla şiirler yazan Muhammed Beg ve onun yaşadığı dönem hakkında bilgiler verilmiştir. Daha sonra tespit edilebilen tek nüshası British Library'de olan Divan'ı ve bu Divan'ın arka kısmına eklenmiş, Emanî'nin sade bir dille kaleme aldığı şiirlerin bulunduğu varaklarda yer alan Şiilik inancına dair manzumeler değerlendirilmiştir. Bu manzumelerin bir kısmı Türk halk edebiyatı nazım türleri ve hece vezni kullanılarak yazılmıştır. Her ne kadar Çağatay Türkçesiyle yazılsalar da bir Anadolu Türkü olan Muhammed Beg'in şiirlerinde Oğuz Türkçesinin izlerini görmek mümkündür. Kendini Caferî veya Kızılbaş olarak tanımlayan Muhammed Beg, Hz. Ali ve On İki İmamdan biri olan İmam Ali Musa Rıza ile ilgili övgü dolu şiirler yazmıştır. Ayrıca Safevî hükümdarı I. Şah Abbas ve onun Tebriz'i fethi için kaleme aldığı şiirleri de bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Muhammed Beg, Emânî, Şiilik, On İki İmam, Çağatay Türkçesi

THE POEMS OF MUHAMMED BEG (EMÂNÎ) RELATED TO SHIA BELIEF

Abstract

Chagatai Turkish covers a large geography as a growth area. In fact, it is known that many poets wrote out some works in Chagatai Turkish in Azerbaijan and Anatolia that are considered to be out of this growth area. It would be useful to assess Muhammed Beg (Emânî) who was born in Bayburt in the 16th century and then emigrated from there to a region of Safavid within this framework. In our study, first of all knowledge is provided about Muhammed Beg under the pseudonym of Muhammed Beg (Amani) and his period of life. Then, his divan whose only copy is determined in British Library and his manzumes about Shieh belief, added as appendixes to this divan, which is in the folio where Emanî's poems in plain language are located, are evaluated. Some of this poems were written using type of verse in Turkish folk literature and syllabic meter. Even if written in the Chagatai Turkish, it is possible to see the trace of Oghuz Turkish in the poems of Muhammad Beg who is an Anatolian Turk. Muhammed Beg who identifies himself as a Jafari or Kizilbash wrote poems full of

* Yrd. Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Konya/Türkiye, fatiherbay@yahoo.com

DOI: 10.12973/hbvd.71.125

praise related Excellency Ali and Imam Ali Musa Riza who is one of the twelve Imams. In addition, Safavid ruler I. Shah Abbas and his poems which he wrote for the conquest of Tabriz are also available.

Key Words: Muhammed Beg, Emani, Amani, Shiism, Twelve Imams, Chagatai Turkish

Giriş

14. yüzyıldan beri siyasi faaliyetlerle ilgili olarak Anadolu'da yaşayan özellikle Alevî/Şii inancına sahip Türk boyları kitleler hâlinde İran'a göçmeye başlamışlardır¹. Ancak bunun aksine 15. yüzyılın ikinci yarısında İran'da halkın büyük bir kısmı Sünni idi. Şah İsmail, emri altındaki Anadolu Kızılbaş Türkleri ile kendi Şiilik anlayışlarını Sünni halka kabul ettirdi (Sümer, 1992: 2). Dolayısıyla, İran'da gelişen bu farklı Şiilik hareketinin merkezi Anadolu'dur, demek yanlış olmaz. Bu göçler neticesinde İran'da kudretli bir devlet kuran Türkler, I. Şah Abbas saltanatında (1587-1629) en parlak dönemini yaşamıştır.

16. yüzyıl Türk tarihinde önemli bir dönüm noktasıdır. Daha önceki dönemlerde Horasan Timurluları ve İran'ın Türkmen hükümdarları mezhep davasını bir bayrak gibi kullanmamışlardır. Bu yüzyıla, Şah İsmail ile çocuklarının mürşit ve ruhani lider sıfatı taşımaları, doğuda Şiban Han'ın Sünni Müslümanların liderliğine soyunması damgasını vurmuştur (Köprülü, 1970b: 306).

Safevî devri kaynaklarında devleti kuran ve onu yaşatan Türk unsuruna Anadolu'daki gibi Kızılbaş ve Türk, yerli halk ile İranlılara Tacik deniliyordu. Taciklere devlet hizmetinde hiçbir zaman önemli görevler verilmedi. Tarihi vesikalarda karşılaştığımız bu ayırım dilde de görülmektedir. Türkçe, Safevîlerde hiçbir zaman ikinci plana atılmamış, şahların saraylarında her zaman Türkçe konuşulmuştur. Bununla birlikte bu dönemde Fars edebiyatının etkisi de göz ardı edilemez. Safevî emirlerinin ve aydınlarının çoğu kendileriyle aynı devirde yaşamış Osmanlı ve Özbek aydınlar gibi, Türk ve Fars edebiyatıyla ilgilidiler (Sümer, 1992: 149-152). Her iki edebiyatı takip edebilen bu aydınlar, devletlerinin geleceği için çalıştıkları kadar kendi edebiyatlarını da geliştirmişlerdir. Fergana ve Kaşgar'daki Çağatay-Moğol hanları ile Muhammed Amin Han gibi Kazan hükümdarlarının bile Fars edebiyatına yabancı kalmadıkları düşünülürse daha 16. yüzyılın başlarındaki İran kültürünün nüfuz sahası hakkında fikir sahibi olabiliriz (Köprülü, 1970b: 307). Bunlara ilaveten 16. yüzyılda Azerbaycan sahasındaki şairlerin, diğer Türk lehçeleriyle meydana getirilen edebiyata ilgileri de artmıştır. Hatta 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu coğrafyada ve hatta Anadolu'da Nevâyi edebî mektebinin kuvvetli etkisinden söz etmek mümkündür (bk. Sertkaya, 2000; Çavuşoğlu, 1976; Demirci, 1998).

Orta Asya ile Anadolu'nun etkileşimi tasavvufla başlayarak sonraki yüzyıllarda sanat ve edebiyatla gelişerek devam etmiştir. Dolayısıyla birbirinden farklı gelişen

bu iki lehçenin etkileşimi değişik şekillerde sürmüştür (İsen, 1996: 15). Gerçekte geniş Türk coğrafyasının yüzyıllar boyu bilim, kültür ve sanat gibi pek çok alanda birbirlerinden haberdar oldukları muhakkaktır. Osmanlı sahasında hünerlerini gösteren birçok şairin Çağatay Türkçesiyle de kalem oynatmasını bu çerçevede değerlendirmekte fayda vardır (bk. Sertkaya, 1970; 1971; 1972). Bunun yanında Çağatay sahasında şiir yazan şairlerimizin de eserlerinde -farklı sebeplerle- Oğuz özelliklerini görmek mümkündür².

Muhammed Beg (Emânî)

Muhammed Beg hakkında ayrıntılı bir bilgiye sahip değiliz. *Mecma'u'l-Havâs* adlı tezkiresinde İranlı şairlerin yanında bazı Türk şairlerden de bahseden Sadıkî-i Kitâpdâr (Afşar), onun adını “Muhammed Big”, mahlasını da “Emânî” olarak vermektedir. Bu tezkirede Bayburtlu olduğu belirtilen Muhammed Beg için verilen bilgiler oldukça kısadır. *Mecma'u'l-Havâs*'ta onun Bayburtlu olmasının dışında ibadete düşkün, dindar, günahlardan sakınan birisi olduğu da açıklanmıştır. Tezkirede onun şu beyti örnek olarak verilmiştir:

Sâyeñ başımdın ey şeh-i hûbân kem olmasun

Vaşlıñdın ayru ‘ömr maña bir dem olmasun³ (Kuşoğlu, 2012: 182, 524; Kartal, 1999: 49).

Fuad Köprülü, Şah Abbas'ın emirlerinden Emânî'nin (Amânî) British Library'de (Or. 2872) Çağatayca şiirleri içine alan bir divanının olduğundan bahseder (Köprülü, 1970b: 310). Köprülü, Amânî mahlaslı Bayburtlu Muhammed Beg'in British Library'de eseri bulunan Amânî (hicri d. 945- ö. 1016) ile aynı kişi olduğunu düşünmektedir (Köprülü, 1970a: 136). Kemal Eraslan da Muhammed Emânî'nin I. Şah Abbas'ın emirlerinden olduğunu ve 1538-1607 yılları arasında yaşadığını belirtmiştir. Eraslan, Farsça ve Çağatayca bir divan sahibi olan Emânî'nin Divanı'ndaki ifadelerinden ömrünün büyük bir kısmını Herat'ta geçirdiğini düşünmektedir. Farsça şiirlerinin çoğu İmam Ali er-Rıza'nın methi hakkındadır⁴ ve Türkçe şiirlerinde Azerbaycan Türkçesinin etkisi görülür (Eraslan, 1993:175).

Bayburt, 16. yüzyılda Şii veya Şiiliğe eğilimi olan Oğuz boylarından Çepnilerin yoğun olarak yaşadığı bir bölgedir. Anadolu'nun fetih ve iskânında önemli görev üstlenen Çepnilerin daha sonraları Safevîlerin de hizmetine girdikleri bilinmektedir (Sümer, 1992: 50). Anadolu'nun birçok noktasından İran'a göç eden bu Türk boyları, Safevî devletinin kuruluşunda etkili olmuşlardır. *Mecma'u'l-Havâs*'ta Bayburtlu olduğu belirtilen Muhammed Beg'i de bu çerçevede değerlendirmekte yarar vardır.

Safevî hükümdarı I. Şah Abbas (ö.1629)'ın emirlerinden olan Muhammed Beg, Şah tarafından Yezd hâkimliğine getirilmiştir. Her ne kadar Kemal Eraslan

(1993:175), divanındaki şiiirlerden dolayı onun ömrünün büyük kısmını Herat'ta geçirdiğini belirtse de Türkçe şiiirlerde böyle bir durumla karşılaşılmasıdır. Ancak Bayburt'tan çıkarak İran'a giden Muhammed Beg'in bu coğrafyadaki birçok şehir gibi Herat'ta da bulunmuş olması kuvvetle muhtemeldir.

Eserleri

Emânî mahlasıyla şiiirler kaleme alan Muhammed Beg'in British Library'de (Or. 2872) Farsça ve Türkçe Divanı bulunmaktadır. Şimdiye kadar bu divanının Azerbaycan veya İran sahasında başka nüshasını tespit edemedik⁵. British Library'deki tek ciltlik nüshada şairin Türkçe (1b-90b) ve Farsça (91a-251b) Divanları bir arada bulunmaktadır. Sade bir ta'lik hattıyla yazılan yazmanın her sayfasında 15 satır bulunmaktadır.

a. Farsça Divan

British Library'deki Farsça Divan (Or. 2872) 160 varaktır. Ciltteki bazı varaklar eksiktir. Mevcut olan bazı varakların ise yeri karışmış durumdadır. Buna rağmen, neredeyse her varakta der-kenar olarak yazılan şiiirler de dikkate alındığında, Emânî'nin hacimli bir Farsça Divanı'nın olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Muhammed Beg'in Türkçe Divanı'nda görülen edebî anlayışı Farsça Divanı'nda da görmek mümkündür. Divanda klâsik Türk edebiyatına ait konuların dışında Şiiilik inancına ilişkin, özellikle Hazret-i Ali ve On İki İmam'a övgü içeren şiiirler bulunmaktadır. Bunlara ilaveten Muhammed Beg, Farsça divanında günlük hayata dair manzum hikâyelere de yer vermiştir.

b. Türkçe Divan

British Library'deki Türkçe Divan 90 varaktan (1b-90b) müteşekkildir. Ancak Divan'da bazı varaklar eksiktir. Varaklardaki bu eksiklikten dolayı, bazı harflerle yazılı şiiirler divanda bulunmamaktadır. Ayrıca Divanı'n mevcut varakları da şairin Farsça Divanı'nda olduğu gibi birbirine karışmış durumdadır. Divanı'n değişik varaklarında, kalem ucunu düzeltmek veya hat temrini için müstensih tarafından yapıldığı düşündüğümüz karalamalar bulunmaktadır. Bu karalamalarda divanda yer alan bazı gazellerin beyitleri de tekrar tekrar yazılmıştır.

Muhammed Beg (Emânî)'in Türkçe Divanı'nı iki bölüme ayırmak mümkündür. Bunlardan ilk bölüm klâsik Türk edebiyatı esaslarına göre yazılmış ve tanzim edilmiş kısımdır. Bu bölüm Allah'a övgü içeren bir kaside ile başlamaktadır. Ardından divanda olması gereken nazım şekilleri ile gazellerdeki harfler sırasıyla yer alır. İkinci kısımda ise koşma, destan ve mani gibi çoğunlukla hece ölçüsüyle yazılmış halk edebiyatı türlerine ait manzum metinler yer alır. Her iki kısımdaki konular, nazım

türleri, şiir vezinleri, şairin ele aldığı konular ve kullanılan dil farklıdır. Dolayısıyla onun divanı üzerine yapılacak incelemede bu hususu dikkate almak yararlı olacaktır.

Emânî'nin Türkçe şiirleri ele alınan konu bakımından dikkat çekicidir. O, özellikle günlük hayatı şiirinin içine almayı becerebilmiş önemli bir şairdir. Hz. Peygamberden çok önce yaşayıp cömertliğiyle dillere destan olan Hâtem Tâî, afyon kullanan bir kişinin hayatı ile devesi ölmüş bir kadının acıklı durumu onun şiirlerine konu olabilmıştır. Bu konuda Emânî, döneminde yaşamış şairlerden farklı görünmektedir.

Emânî'nin Türkçe Divanı üzerinde şimdiye kadar kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır. 1983 yılında Bakü-Yazıcı'da yayımlanan 'Emanî-Eserleri' adlı çalışmada onun şiirlerinden örnekler verilmiştir. Bu kitap, Elyar Seferli ve Halil Yusifov (2005) tarafından tekrar neşredilmiştir. Paşa Kerimov ve Mehemedeli Hüseyini (2008) tarafından hazırlanan 'XVII. Asır Azerbaycan Lirikası' adlı antolojide de Muhammed Beg hakkında kısa bir bilgiden sonra şiirlerinden örnekler verilmiştir Muhammed Beg (Emânî)'in Türkçe Divanı üzerine tarafımızdan yapılan çalışmalar son aşamaya gelmiş olup kısa bir süre sonra yayımlanacaktır.

Türkçe Divan'ın Dil Özellikleri

Azeri sahasında, Çağatay Türkçesiyle yazılan bu eser, içinde hem Çağatay Türkçesinin hem de yazıldığı döneme ait Azerbaycan Türkçesinin izlerini taşımaktadır. Emânî, kullandığı ağız özelliklerini şiirinde de kullanarak aynı dönemde yaşamış birçok şairden ayrılmaktadır. Ancak Emânî'nin ağız özelliklerini şiire sokması metnin okunmasını bir o kadar da zorlaştırmıştır. Şiirlerinde ol- fiilini hem Oğuz grubu Türk lehçelerine uygun olarak ol- biçiminde, hem de bilinen Çağatay Türkçesi yazımına uygun olarak bol- şeklinde kullanmıştır. Yazımdaki bu ikilikler hem kelime hem de eklerde sıklıkla görülmüştür. Metinde 'ك' harfi ile başlayan Türkçe kelimelerin Çağatay Türkçesi yazımına uygun olarak k-'li mi, yoksa Oğuz Türkçesi dikkate alınarak yoksa g-'li mi, olduğunu tespit etmek mümkün değildir. Kelime başında /k/ sesinin yumuşamasını, kelime başı /t/ sesinin yumuşamasıyla ilişkili olduğunu düşünerek Türkçe divanda yaptığımız taramada, kelime başı /t/ ve kelime başı /d/ kullanımının eşit veya sayıca birbirine yakın düzeyde olduğu görülmüştür. Bu yüzden metinde Çağatay Türkçesi ses özelliklerinin ağır bastığı düşünülerek kelime başında /k/ tercih edilmiştir. Ancak Emânî'nin hece ölçüsüyle destan nazım biçimiyle yazdığı şiirlerde sade bir dil ve Çağatay Türkçesinden çok Azerbaycan Türkçesi ses özelliklerinin etkili olduğu görülerek çeviriyazıda, kelime başında /g/ sesi kullanılmıştır.

Türkçe Divan'daki Aleviliğe Ait Manzumeler

Muhammed Beg'in şiirinde sadece günlük hayata dair konular yoktur. O dinî görüşünü de Divan'ında açıkça ortaya koymuştur. Gerek Şiilikle ilgili manzumele-

rinde gerekse aşk konusunu işlediği manzumelerde açıkça Caferilik mezhebini övmüş kendisinin de Caferi mezhebinde bir Kızılbaş olduğunu belirtmiştir:

Bu sa‘adet Emānīyā bize bes
Ca‘ferī mezheb ü Kıızılbaşuz (20a/4-5);

Şıdk ehlīga taḥkīk olupdur ki eḳālīm
Teshīr tapup mezheb-i Ca‘fer olacaḳdur (76b/derkenâr).

Alevilik⁶, Hazret-i Ali, On İki İmam gibi konularda şiir söylemiştir. Emānī'nin Alevilik/Şiilik inancıyla ilgili manzumeleri, Türkçe Divanı'nın sonundadır. Bu kısımda daha çok halk şiiri türleri ile hece vezninin kullanıldığı manzumeler yer almaktadır. Türkçe divanda bu inanç sistemiyle ilgili altı manzume tespit edilmiştir. Bunlardan dördü aruz ölçüsüyle ikisi ise hece ölçüsüyle kaleme alınmıştır. Hece ölçüsüyle yazılan “Şıdkı rehber edip gönül ‘azm eyle” redifli şiir, dili bakımından diğer şiirlerden ayrılır. Diğerlerine göre daha sade bir dil ve samimi üslubun görüldüğü bu şiir, Çağatay Türkçesinden çok Oğuz Türkçesi ses özelliklerine yakındır.

Emānī'nin Türkçe Divanı'nda yer alan Şiilikle ilgili manzumelerden ilki Hazret-i Ali'ye yapılan övgüdür. Bu inanç sisteminde Hazret-i Ali için kullanılan sıfatların birçoğu, 34 beyitten oluşan ‘yā ‘Alī’ redifli bu şiirde de görülmektedir. Aruzun *fâilâtün/fâilâtün/fâilün* kalıbıyla yazılan manzumede Emānī'nin şiiri için ağır denebilecek bir dil kullanılmıştır. Manzume, Türkçe Divan'ın 75b ve 76a varaklarının der-kenarındadır.

75b Hādī-yi rāh-ı hüdāsın yā ‘Alī
Cānişīn-i Muştafāsın yā ‘Alī

İbn-i ‘amm-ı Hāzret-i ḫayru’l-beşer
Hem-ser-i ḫayru’n-nisāsın yā ‘Alī

Sāḳī-yi Kevşer emīrū’l-mü’minīn
Şāḫibū’t-tāc u livāsın yā ‘Alī

Evvel-i işnā ‘aşer ba’de nebī
Cinn ü inse muḳtedāsın yā ‘Alī

İltifāt-ı Kibriyādın şāmilen
Hel etā vü lā fetāsın yā ‘Alī

Hāḳ Te‘ālānıḡ begāyet luḫfıdın
Derd-i ‘işyāna şifāsın yā ‘Alī

Dergehîngâ yüz tutup-dur hâşş u ‘âm
 Kıble-yi hâcet revâsın yâ ‘Alî

76a İki kevn içre vilâyet emride
 Mücmelen bî-müntehâsın yâ ‘Alî

Bêrdîng erbâb-ı yakîn ‘aynığa nûr
 Şem‘-i bezm-i innemâsın yâ ‘Alî

Eyledîng i‘lâl-i edyân şîğâsın
 Kâmil-i müşkil-güşâsın yâ ‘Alî

Ëtmek olmaz zât-ı pâkîng vaşfını
 Nâdir-i arz u semâsın yâ ‘Alî

Mü‘min ü müfsidğa nûr u nâr için
 Kâsım-ı yevmü’l-cezâsın yâ ‘Alî

Bîm-i dîn ümmîdümüz êrür füzûn
 Çün şefî‘-i her hâfâsın yâ ‘Alî

Çekmezüz gam hâdişât-ı dehrdin
 Dâfi‘-i hayl-i belâsın yâ ‘Alî

Ëtmemişler kullarîng idrâk-i gam
 Bâ‘îş-i zevk u şafâsın yâ ‘Alî

Hâcet êrmes ‘arz kılmak müdde‘â
 Çün ki aşl-ı müdde‘âsın yâ ‘Alî

Hâsıl êdersin Emânî maşşadın
 Ma‘den-i cüd u şehâsın yâ ‘Alî.

Muhammed Beg (Emânî) şiirinde tarihî olayları da işlemiştir. mef’ûlü/ mefâ’ilü/mefâ’ilü/fe’ûlün kalıbıyla I. Şah Abbas için yazdığı “olacaqdur” redifli şiir bu anlamda dikkat çekicidir. Şiirde Safevî devletinin Tebriz’i Osmanlıların elinden yeniden alması anlatılmaktadır. Şiirde Tebriz’de On İki İmam hutbesinin okunacağını ve Tebriz’in yeniden alınmasının haberi İstanbul’a gittiğinde İstanbul halkının çare-

sizlik içerisinde olacağı belirtilmiştir. I. Şah Abbas için yazılan bu manzume, Divan'ın 76b ve 77a varaklarının der-kenarında bulunmaktadır.

76b Şāh-ı mededīng saķī-yi kevşer olacaķdur
Her cānibe ‘azm olsa musaķķhar olacaķdur

‘Abbās-ı ‘Alīsin bu kün ey şāh-ı cihān-gīr
İķlīmīngā ḥad sedd-i Sikender olacaķdur

Ġam ėrmes eger Ḥāricīler eyleseler keyd
Çün Mehdī-yi Hādī saḅga rehber olacaķdur

Feth u zafer ü nuşret ü iķbāl yanīngça
Ḥükkām-ı cihān cümlesi çāker olacaķdur

Ḥaķ luḥfi çü bar salḥana[t]īng rif‘ati için
Ednā ḳapucı ḳaşırīngā ḳayşer olacaķdur

Eyyām-ı zuhūrı çü imāmīng yetişip-dir
İḥfāda olanlar ḳamu aḫhar olacaķdur

Köz ėyelerine körünen vaż‘ı cihānīng
Ālūdelīġı maḥv olup aḫhar olacaķdur

İşnā ‘aşerī ḥuḥbesi minberde oķunup
Rüm u ‘Arab iķlīmi musaķķhar olacaķdur

Çün Şāh Sāfīng çerāġı yanmış ezelīdin
Rüşenlik oḅga tā dem-i maḫşer olacaķdur

Şıdķ ehliġa taḫķīķ olupdur ki eķālīm
Teshīr tapup mezheb-i Ca‘fer olacaķdur

Ġāzīler ile Tenġri Te‘ālā keremidin
Şāha Ḥaremeyn ḥavfi müyesser olacaķdur

Her mecma‘ ara bāng-i tevellā vü teberrā
Ber-raġm-ı ‘adū bī-ḥad ü bī-mer olacaķdur

Hürşîd-şıfat Şâh tûlû' eylegeç a'dâ
Encüm kibi maḥv olmağa müncer olacaḡdur

'Osmânî[n]iṅ öyini çü bir şâhî seperler
'Osmânî be-cân şâha berâber olacaḡdur

Tebrîz futûhâtı[n]iṅ aḡbârı yétende
İstanbuliṅ ehli kamu muztar olacaḡdur

Hünkâr ğam u ğuşsa bile yaşlara batıp
Mâtem-zede vü zâr u mükedder olacaḡdur

77a Ol demde kulaġına yéter ğaybdın âvâz
Mülkiṅ ne ki bar şâha muḡarrer olacaḡdur

Bêş miṅ başı 'Osmânîleriṅ bile kesilmek
Tenbîh-i meşâf-ı kamu 'asker olacaḡdur

Pâşaları dest-ġîr bolup düşmegey elge
Miş-i mesel-i ejder ü ḡaydar olacaḡdur

Bu fetḡ ki Ḥaḡ lutfi bile boldı müyesser
İns ile melek şâha şenâ-ger olacaḡdur

Envâ'-ı ri'âyet ki re'âyâğa şeh-i dîn
Étdi eşeri tâ dem-i maḡşer olacaḡdur

İsnâ 'aşer u elfde' oldı bu futûḡât
Târîḡi cihân ehliġa eşher olacaḡdur

Dîn düşmeniġa tâclı ġâzîler Emânî
Her ma'rekede bolsa muzaffer olacaḡdur

On İki İmam, Şii kültür ve edebiyatında önemli bir yer tutmaktadır. Bu inanca sahip olan birçok şair On İki İmam için övgü mahiyetinde çeşitli şiirler yazmaktadır. Bu şiirlere On İki İmam, duvaz, duvazdeh, duvazdeh imam, duvaz-imam ve eimme-i isna aşeriyye isimleri verilir (Turan-Kılıç, 1999: 357). Emânî'nin şiirlerinde de On İki İmama övgü açıkça yer almaktadır. Onun sadece On İki İmamı konu alan ve duvazdeh diyebileceğimiz bir şiiri de mevcuttur. Ancak, Türkçe Divan'daki bu şiirin

aruzla mı, heceyle mi yazılığы veya herhangi bir vezninin olup olmadığı tespit edilememiştir:

83a Nebî vü velî Betül-i ‘azrâ
 Ḥasan-ı Müctebâ şâh-ı Kerbelâ
 ‘Âbid ü Bâkır Ca‘fer Mollâ
 Mūsâ Kâzım ‘Alî Rızâ
 Taķî vü Naķî nūrânî liķâ
 Ḥasan ‘Askerî şâh-ı evliyâ
 Muḥammed Mehdî şâhib-i iķtidâ
 صل اللهم على نور الضيا⁸
 Hürmeti için naşîb ét Rabbenâ
 Ka‘be-yi a‘zamıñg tavâfin mañga

Hazret-i Ali’ye övgü içeren bir başka şiir “‘Alî-dür” rediflidir. On İki İmamın da zikredildiğی bu manzume, hece vezniyle (8+8) yazılmıştır.

83a Aşlanı Ḥaķ Te‘âlânıñg Ḥaydar-ı şaff-der ‘Alî-dür
 Cānişîni Muştafanıñg sâķî-yi kevşer ‘Alî-dür

Fâtımanıñg tâc-ı seri Ḥasan Ḥüseynniñg serveri
 Zeynü’l-‘ibâdiniñg rehberi Şâfi‘-i maḥşer ‘Alî-dür

Bâkır u Şâdıķıñg şâhı Kâzım u Rızânıñg mâhı
 Taķî vü Naķî penâhı hâdî vü rehber ‘Alî-dür

‘Askeriniñg pişüvâsı şâhib-zamân muķtedâsı
 Cinn ü insiniñg müdde‘â[s]ı ḥ“âce-i Ḳanber ‘Alî-dür

Mu‘cizât baḥrine dalan ḳalmışlarıñg elin alan
 Azmışları yola salan ḳâtil-i ‘Anter ‘Alî-dür

Dermâni derd-i nihânıñg beyânı ‘ilm-i Ḳur‘ânıñg
 Sulţânı iki cihânıñg fâtiḥ-i Ḥayber ‘Alî-dür

83b Olan Ka‘bede mevlüdi tanıyan zât-ı Ma‘bûdi
 Faķ[î]r Emânî maķşûdi şâhib ü server ‘Alî-dür

Bizi bu dîne yétüren ğayrı aradan itüren
 Kõngül istegin bitüren ḳuṭb-ı erenler ‘Alî-dür

Emânî'nin hece vezniyle kaleme aldığı şiirlerin dili aruz veznini kullandıklarına göre daha sadedir. Destan türünde yazdığı “Şıdķı rehber êdip göngül ‘azm eyle” redifli şiiri de bu inancın ön plana çıkarıldığı manzumelerdendir. Şiir, hecenin 6+5=11 ölçüsüyle 12 dörtlük hâlinde yazılmıştır. Manzumede Çağatay Türkçesinden çok Anadolu Türkçesinin izlerini görmek mümkündür:

83b Yüz sürüp [biz] gider olduk imāma
Şıdķı rehber êdip göngül⁹ ‘azm eyle
Yol vèrdi meşveret êtdük kelāma
Şıdķı rehber êdip göngül ‘azm eyle

Bu yol giden kılmaz lâf-ı güzâfı
Cân u dilden olur şüfî-yi şâfı
Yétmiş hacc-dur İmām Rızâ tavâfı
Şıdķı rehber êdip göngül ‘azm eyle

İns ü cinn ol hazretiñ bî-tâbıdur
Sâmin-i zâmin anıñ elķâbıdur
Ka‘be-yi dil ravzasınıñ bâbıdur
Şıdķı rehber êdip göngül ‘azm eyle

Āsitānı-durur mülk-i aşıyān
Anda zâyirler taparlar tâze cān
Bu sa‘âdetden bolup ehl-i cinān
Şıdķı rehber êdip göngül ‘azm eyle

Ġubār-ı küyınıñ çokdur hevāsı
Oñga yèten tapar ġamdın ħalāşı
Zâyiri olan olur ħāşlar ħāşı
Şıdķı rehber êdip göngül ‘azm eyle

Elţāfıdın bir ķatredür deryālar
Ravzasında bīnā olur a‘mālar
Dergāhında vardur yüz min şeydālar
Şıdķı rehber êdip göngül ‘azm eyle

84a İki ‘ālemde ser-efrāz olmağa
Te‘alluklardan bî-niyāz olmağa
Gèce gündüz zikre dem-sāz olmağa
Şıdķı rehber êdip göngül ‘azm eyle

Ümîd oldur ki yüz dergâha yête
 Bu menlik maḥv olup cān şāha yête
 Şāha yeten nefsin Allāha yête
 Şıdķı rehber êdip gönġül ‘azm eyle

Mu‘ciziniġ yokdur ḥadd u pāyānı
 İzhār etmek olmaz sırr-ı nihānı
 Vefā kılmaz çün hıç kime bu fānı
 Şıdķı rehber êdip gönġül ‘azm eyle

İki saymaz Ḥaķķıġ birliġin bilen
 Neste¹⁰ çatmaz menlik da‘vîsin kılan
 Bilmek için şāhı ḥaķıķat ilen
 Şıdķı rehber êdip gönġül ‘azm eyle

İki ‘ālem şāhenşāhıdır ol şāh
 Yüzün onġa dutana olur penāh
 Ḥavf emes ger yeryüzün dutsa sipāh
 Şıdķı rehber êdip gönġül ‘azm eyle

Vird eylegil Ḥaķķı Qur‘ānı ilen
 Ziyāret şartını beyānı ilen
 ‘Afv-ı günāh için Emānı ilen
 Şıdķı rehber êdip gönġül ‘azm eyle

“Ḥuccet-i şāmin ‘Alī Mūsā Rızā” redifli ve aruzun *fâ’ilâtün/fâ’ilâtün/fâ’ilün* kalıbıyla yazılan bu manzumenin kafiye düzeni aAaA/bbbA/cccaA şeklindedir. 14 dörtlükten oluşan bu şiir, On İki İmamdan Ali Musa Rıza’ya övgü içermektedir:

84a Zāyirünġdür evliyā vü etkıyā
 Ḥuccet-i şāmin ‘Alī Mūsā Rızā
 Kōz tiküpdür ḳapuġa şāh u gedā
 Ḥuccet-i şāmin ‘Alī Mūsā Rızā

84b Ravza-yı pākiġ ki bar reşk-i cinān
 Her revāķıdır melāyik āşiyān
 Zāhir ü bāḥın sanġa érür ‘ayān
 Ḥuccet-i şāmin ‘Alī Mūsā Rızā

İns ü cinn şeydâ vü bî-tâbîng sèniᅁg
 Cennet ehli cümle aᅁbâbîng sèniᅁg
 Āmin-i zāmîndür elᅁâbîng sèniᅁg
 ᅄuccet-i şāmin ‘Alī Mūsā Rızā

Çün şefî‘ü’l-müznibîn-sèn bā-enām
 Bu sa‘ādet bizge bes yevmü’l-kıyām
 Bar adîng vird-i melāyik şubᅁ u şām
 ᅄuccet-i şāmin ‘Alī Mūsā Rızā

Ey zarîᅁng kıble-yi ᅁacāt olan
 Nuᅁkıᅁng ᅁütîsiᅁa merrāt olan
 İ‘tişām-ı ‘özr-i taᅁşîrāt olan
 ᅄuccet-i şāmin ‘Alī Mūsā Rızā

Gülşeniᅁdîn ᅁür u ᅁılmān gül vèren
 Künbedüᅁdür küᅁga her kün nūr vèren
 ᅄavfın edenlerᅁa her dem feyz vèren¹¹
 ᅄuccet-i şāmin ‘Alī Mūsā Rızā

Ravzaᅁa rūᅁu’l-emîn ferrāşlık
 Ėtse tān érmes ki bar sırdaşlık
 Mihr éder körgeç yüzüᅁg ᅁuffaşlık
 ᅄuccet-i şāmin ‘Alī Mūsā Rızā

ᅄuᅁb-ı āfāk oldı her bir ᅁādimiᅁg
 Bāz-geştîdür ᅁapuᅁg her nādimiᅁg
 ‘Arz-ı ᅁāl érdi ‘arız îrādimiᅁg
 ᅄuccet-i şāmin ‘Alī Mūsā Rızā

85a Bar melāyik birle bî-ᅁadd-i beşer
 Hem sebaᅁ ᅁāfızlarıᅁg şām u seᅁer
 İzleriniᅁg tozı māzāᅁa’l-başar
 ᅄuccet-i şāmin ‘Alī Mūsā Rızā

Her seᅁer muᅁrîler[îᅁg]¹² elᅁāmıdın
 Ehl-i derdiᅁg dîde-i giryāmıdın
 Aᅁsa eşki yol tapar dermānıdın
 ᅄuccet-i şāmin ‘Alī Mūsā Rızā

Kaatre-yi eşkin eden dür-dâneler
 Oldılar şem‘ing körüp pervâneler
 Cân vürürler reşkdin ferzâneler
 Huccet-i şâmin ‘Alî Mûsâ Rızâ

Tâlibân-ı ‘ilm her tadrîsde
 Ekseri dersi oğup taşsîsde
 Cem‘ olurlar meclis-i tağdîsde
 Huccet-i şâmin ‘Alî Mûsâ Rızâ

Habbezâ cârüb-keşler muttaşıl
 Eylemişler şahnıdın huldı hacil
 Vâridindin zâyil olur reng-i dil
 Huccet-i şâmin ‘Alî Mûsâ Rızâ

Bar Emânî şerm-sâr u rû-siyâh
 ‘Afv-ı taşşîrâtı için ‘özü-şwâh
 Eylemiş luţfing bedergâh-ı İlâh
 Huccet-i şâmin ‘Alî Mûsâ Rızâ

Sonuç

16. yüzyıl, Türk tarihinde olduğu kadar Türk edebiyatı için de önemlidir. Bu dönemde Osmanlı ve Azerbaycan sahasında Nevâyî etkisi ile Çağatayca şiir yazma bir gelenek hâline gelmiştir. Çağatayca'nın bu gücü doğudan batıya geniş Türk coğrafyasının farklı yerlerinde hissedilmiştir. 16. yüzyılda Bayburt'ta dünyaya gelerek Safevî sahasına göç eden Muhammed Beg (Emânî)'de bu etki içerisinde şiir yazmıştır. O, hem şahıyla birlikte savaş meydanlarında kılıç sallayan bir asker, hem de Türkçe ve Farsça şiir söyleyebilen bir şairdir. Bununla birlikte Muhammed Beg samimi bir Alevî olarak karşımıza çıkmaktadır. Kendisini Caferî ve Kızılbaş olarak tanımlayan şair, dinî görüşünü de şiirinde açık bir şekilde işlemiştir. Hazreti Ali, On İki İmam, Ali Musa Rıza ile ilgili yazdığı manzumelerdeki içtenlik açık bir şekilde hissedilmektedir.

Muhammed Beg'in Osmanlı-Safevî çekişmesindeki düşüncesini ya da siyasi fikrini eserlerinde görmek mümkündür. 1603 yılında Tebriz'i Osmanlılardan alan Safevî hükümdarı I. Şah Abbas'ın için kaleme aldığı şiir bu çerçevede değerlendirilebilir.

Muhammed Beg'i dönemindeki diğer şairlerden ayıran ilk özelliği şiire kattığı konu genişliğidir. Günlük hayat onun şiirlerinde açık bir şekilde görülmektedir. Devesini kaybeden bir kadının acıklı durumu veya afyon kullanan birisinin hayatı

onun edebiyat dünyasında yer bulmuştur. Bu anlamda içinde bulunduğu edebî çevreye yeni bir hava kattığı düşünülebilir. Emânî'nin şiirindeki bir diğer önemli nokta aruzun yanında hece veznini de kullanmasıdır. Özellikle Farsça divanı ile Türkçe divanının arasında verilen ve sade bir dilin hâkim olduğu şiirlerinde çoğunlukla hece vezni kullanılmıştır. Ayrıca halk edebiyatı nazım türleri ile de ürünler verdiği görülmektedir. Bir Anadolu Türk'ü olan Muhammed Beg'in şiirinde Oğuz Türkçesinin izlerini de bulmak mümkündür. Özellikle sade bir dille kaleme aldığı manzumelerde bu unsurların arttığını söyleyebiliriz. Anadolu'dan Safevî topraklarına geçerek Çağatay edebî geleneğini burada sürdürmesi ve bu geleneğe katkı sağlaması bakımından Muhammed Beg önemli bir şahsiyettir.

Sonnotlar

- ¹ İlk göçler hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Sümer, Faruk (1992). Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları; Sümer, Faruk (1957). "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", Belleten, 83, 429-447.
- ² Geniş bilgi için bakınız: KAYMAZ, Zeki (2004). "Çağatay Türkçesindeki Oğuzca Unsurlar Üzerine". *Amancolovskie Çiteniya, Kazakistan/Öskemen*. (7-8 Ekim 2004). s. 204-210; HAZAR, Mehmet. (2011). "Çağatay Türkçesinde Oğuzca Özellikler ve Benzerlikler". *International Journal of Social Science*. 4/1: 31-63.
- ³ Beyit, Ahmet Kartal tarafından şöyle aktarılmıştır:
Sâyeng başındın ey şeh-i hûbân kem olmasun
Vaslıngdın aynı 'ömr manga bir dem olmasun.
- ⁴ Çalışmamızda On İki İmamdan biri olan İmam Ali Rıza hakkında da bir manzume bulunmaktadır.
- ⁵ Bu konudaki yardımlarından dolayı Dr. Paşa Kerimov (Azerbaycan Millî İlimler Akademisi)'a teşekkür ederim.
- ⁶ Bize göre Emânî'yi, bugün Anadolu'da yaşanan Alevilik inancından çok Anadolu'dan İran'a geçerek orada kurulan Safevî devletinin temellerini atan ve devleti bu mezhep üzerine inşa eden Şiilik inancı içerisinde, kendisinin ifadesiyle Caferilik mezhebinde, görmekte yarar vardır.
- ⁷ Şiirde, Şah I. Abbas'ın Tebriz'i Osmanlıların elinden almasından (H.1012/M. 1603) bahsedilmektedir.
- ⁸ Şalla'llahumme 'alâ nûru'z-ziyâ
- ⁹ Arap harflerinden dolayı /k/li mi /g/li mi yazıldığını tespit edilemeyen gönül kelimesi, şiirin geneli dikkate alınarak Çağatay Türkçesinde göre köngül şeklinde değil; Eski Anadolu Türkçesine uygun olarak göngül şeklinde okunmuştur.
- ¹⁰ Metinde نستنه şeklinde dir.
- ¹¹ Metinde ایرن şeklinde dir. Kâfiye dikkate alınarak düzeltilmiştir.
- ¹² Metinde مقریلر şeklinde dir.

Kaynakça

- ÇAVUŞOĞLU, M. (1976). “Kanunî Devrinin Sonuna Kadar Anadolu’da Nevâyi Tesiri Üzerine Notlar”. *Atsız Armağanı*. s. 75-90.
- DEMİRCİ, J. (1998). “Nevâyi’nin Azerbaycan Sahasına Etkisi”. *Fakülte Dergisi (Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi)*. 38: 1-11.
- ERASLAN, K. (1993). “Çağatay Edebiyatı”. *İA İstanbul*: TDV Yayınları. 8: 168-176.
- HAZAR, M. (2011). “Çağatay Türkçesinde Oğuzca Özellikler ve Benzerlikler”. *International Journal of Social Science*. 4/1: 31-63.
- İSEN, M. (1996). “Orta Asya Türk Dilinin Anadolu Türk Diline Etkisi ve Ahmet Yesevî”. *Bilim ve Kültür Dergisi*. 1: 13-16.
- KARTAL, A. (1999). “Sadıkî-i Kitâbdâr’ın Mecma’u’l-Havâs İsimli Tezkiresi ve Onda Yer Alan Anadolu Şâirler”. *Türk Kültürü* 440 (XXXVII): 42-50.
- KAYMAZ, Z. (2004). “Çağatay Türkçesindeki Oğuzca Unsurlar Üzerine”. *Amancolovskie Çiteniya, Kazakistan/Öskemen*. (7-8 Ekim 2004). s. 204-210.
- KERİMOV, P. - Hüseyini, M. (2008). *XVII. Asır Azerbaycan Lirikası (Antoloji)*. Bakı: Nurlan.
- KÖPRÜLÜ, F. (1970a). “Âzerî”. *İA Ankara*: MEB. 2: 118-151.
- KÖPRÜLÜ, F. (1970b). “Çağatay Edebiyatı”. *İA Ankara*: MEB. 3: 270-323.
- KUŞOĞLU, M. O. (2012). *Sâdikî-i Kitâbdâr’ın Mecma’u’l-Havâs Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin)*. İstanbul. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- POYRAZ, Y. (2011). “Uzaktaki Yazmalarımız: İngiltere Ulusal Kütüphanesi’ne Kayıtlı İlk Doğu Türkçesi (Çağatayca) Yazmaları”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 4/16: 402-412.
- SEFERLİ, E- YUSİFOV, H. (2005). *Mehammed Emami, Eserleri*. Bakü: Şerk-Gerb.
- SERTKAYA, O. F. (1970). “Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri”. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. XVIII: 133-138.
- SERTKAYA, O. F. (1971). “Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri-II”. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. XIX: 171-184.
- SERTKAYA, O. F. (1972). “Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri-III ve Uygur Harfleri ile Yazılmış Bazı Manzum Parçalar-I”. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. XX: 157-184.
- SERTKAYA, O. F. (2000). “Azerbaycan Şairlerinin Çağatayca Şiirleri (I)”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXIX: 263-266.
- SÜMER, F. (1992). *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*. Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- TURAN, A. - KILIÇ, F. (1999). “Türk Edebiyatında Duvazdehler”. *I. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Sempozyumu Bildirileri (22-24 Ekim 1998)*. Ankara: GÜ Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi. 357-367.